

PRITZ PÁL

TELEKI PÁL

Sokszor lehet hallani, hogy miért az öngyilkosságot választotta, miért nem állt az ellenállás élére. Akik ezt kérdik, azok úgy ítélnek, hogy közben eszük ágában sincs a pisztolycső elé magukat képzelni. Fel nem fogják a választott halál irgalmatlanul nagy súlyát.

Nézzük ismert portréját, és összeszorul a szívünk. A tudós néz ránk, aki tudja, hogy hiába tud sokkal többet a magyar históriáról s általában a történelemről, a társadalomról, az azt benépesítő emberek lelki szükségleteiről, az azokat deformáló tényezőkről – tudja, hogy nem győzhet az igazsága. Először az jut eszembe, hogy mit mondott bölcs tanárnóm, H. Balázs Éva volt diákjának, e sorok szerzőjének, amikor 1969-ben megjelent Tilkovszky Loránt népszerűsítő kis könyve Teleki Pálról. Azt mondtotta volt, hogy e munka előrelépés a ráaggatott korabeli valótlanágokhoz képest, ám azt a nagyságot, amit ez az államférfiú jelentett, természetesen nem mutatja meg.

A 20. századi magyar história négy államférfit termelt. Tisza Istvánt, Bethlen Istvánt, Teleki Pált és Kádár Jánost. Tehát három arisztokratát és egy plebejűst, akit 1945-ig a korabeli mértékadók nem is tekintettek a nemzet részének. Azután amikor ő lett a nemzet vezetője, akkor ő mondta meg, hogy ki az igazi hazafi. Az, aki szilárdan vallja, hogy a Szovjetunió iránti hűség annak a záloga. Természetesen tudta, hogy valótlanágot beszél, ám tanult a hajdani magyar-török viszonyból. Alávetettségünket e cikornyás fordulat súlykolásával is enyhítette.

A három/egy arány megfelel annak, hogy sokáig a nemzet vezető erejét döntően az arisztokraták adták. A Horthy-korszakon belül már jelentősen változott a helyzet, Teleki, majd Bethlen élre kerülése messze nem volt természetes

folyománya az addigi hazai históriának. A Szent István-i Magyarország sírba hullását alapvetően nem a háború elvesztése, hanem a német kérdés magyaráza. Németország ugyanis legyőzött állapotában is potenciális nagyhatalom maradt. London és Párizs számára megengedhetetlen volt, hogy ne legyen Berlint megnyugtatóan sakkban tartó erő. 1918-ra pedig az Osztrák–Magyar Monarchia végleg alárendeltté vált. Nagyon tévedtek a versailles-i békecsinálók, hogy a helyére illesztett kisantanttal feltartóztathatónak gondolták a teutonokat. Hibájuk nem égbekiáltóan lóg ki a történelmi balfogások hosszú sorából. A história aztán a kilencvenes évek első felében korrigált. A csehek megint bölcsen cselekedtek, amikor némi habozás után békességgel elengedték szlovák testvéreiket, s lezárták a csehszlovák nemzettel való kísérletezéseik korát. A vehemens délszlávok ugyanazt többszörös háborúskodás után tudták megcselekedni. A háborús pusztítások nyomai már zömmel eltűntek, az emberéletek pusztulását sokkal nehezebb kiheverni, de az idő múlása erre is gyógyírt hoz majd.

Itthon a nemzetet vezető túlnyomó többségének külpolitikai horizontját évtizedek óta homály korlátozta. Magyar oldalról a Deák Ferenc és társai vezette erő 1867-ben még megeremthette a kiegyezést. 1875-ben Tisza Kálmánnak volt judíciuma arra, hogy bihari pontjait szegre akassza, ám a grófi rangra emelt fiának már mérhetetlenül sok energiájába került a dualista berendezkedést aláásni akarók meddő parlamenti obstrukciójának elerőtlenítése. Ebben bizony gróf Károlyi Mihály és az őt vállvetve támogató gróf Bethlen István is beletartozott. Az összeomlások ellenben már csak az volt a lényeg, hogy Tiszáé a súlyos felelősség. Tekintélye annyira a mélybe hullott, hogy a nagyságához méltó temetéséről sem lehetett szó.

Az összeomlást a forradalmak bukása tetézte. Az ellenforradalmi újrakezdésben a keresztény középosztály vindikálta magának a vezető szerepet. A kormányzóválasztás a keresztény középosztály reprezentánsának, Horthy Miklósnak fölényes győzelmét, riválisának, az arisztokrata Apponyi Albertnek a megalázó vereségét hozta. A sikernek természetesen megvolt az ára: a kormányzó jogkör igen szűkre szabott. A „nagybányai” férfiú különben egyáltalán nem bízott a parlamentáris eszközök káoszt megfékező erejében: osztályos társai – élükön Gömbös Gyulával – sugallatára katonai diktatúrát vezetett volna be. Ám azt az antant nem engedélyezte.

Ez az arisztokratáknak kedvezett, akiknek nemhogy a diktatúras törekvések, a vörös terrorra többszörös visszacsapást jelentő fehérterror tobzódása is elleneszenes volt. 1919 szeptemberének első napjaiban Andrássy Gyula vezetésével csupa grófokból álló küldöttség kereste fel Siófokon a fővezért, aki nehezen tűrte leckéztetését. Amikor Bethlen István vette át a szót, kirobant belőle: – Hát még Te is ellenem fordulsz?

A küldöttségben Teleki Pál nem volt jelen. A közöttük lévő sok szálon szövődött kapcsolódásoknak, a keresztény középosztály számos szereplőjével, közöttük is az elsők között Horthy Miklóssal meglévő jó viszonyának, valamint áldozatkészségének köszönhetően 1920. július derekán ő lett a miniszterelnök. Irigylésre méltónak aligha mondható helyzetét Gáspár Antal, a korszak egyik vezető karikaturistája túlpontosan rajzolta le. Bethlen István az ablakból a terhek alatt görnyedező Teleki Pálon sajnálkozik. – Szegény Pali – így a rajz alatti frappáns szöveg –, ha majd ezt a sok kacatot eltakarítottad, szívesen átveszem tőled a kormányzás súlyos terheit.

A „kacatok” egyike a még akkor is tobzódó fehérterror letörése volt. A garázdák a fővárosban zömmel a Britannia – későbbi nevén Béke, manapság Radisson Blu Béke – és még másik három szállóban tanyáztak. Ott, ahol a zsidó származású, vallású magyar állampolgárok egyébként sem csekély számarányuknál jóval sűrűbben laktak, s rettegetek. A kormányfő – amint tehetett – kifüstölte őket. A kiirthatatlan tévképzettel szemben nem a forradalmak, hanem a világháború alatti nyereszkeskedések hevítették az antiszemita hangulatot a forrpontra felé. Később az a tény, hogy a szünni nem akaró nélkülözések a korábban tehetősek köréből is mind többeket a nyomor martalékává lettek, miközben a tehetősek kihívóan habzsolták az élet örömeit, azt követelte, hogy törvénnyel kell sérteni az állampolgársági jogegyenlőséget. Így fonódott össze a numerus clausus és Teleki Pál neve. Az általa meghozatott törvényt nem csekély mértékben az inspirálta, hogy kifogják a szelet Budaváry László és a hasonszörűek vitorlájából, akik radikálisan zsidóellenes törvényt akartak.

A parlamentarizmust, a liberális berendezkedést Teleki Pál túlhaladottnak tartotta, a korporációk felé tájékozódott. Bethlen István a századelőn antiliberalis eszközökkel akart úrrá lenni az erdélyi románság földfoglalásán. Így gondolta meggátolni az ottani magyarság számarányának vesztes fogyatkozását. Most száz esztendeje ellenben mérsékelt liberális platformon vette át osztályos társától a kormányzás bőven megmaradt terheit. Paktumot kellett kötnie a szociáldemokráciával, engedményekkel kellett képviselőit a honatyák közé beengednie s azzal pártjukat a rendszerbe belekompromittálni. A nagybirtokrendszert Bethlen is a nemzeti épület oszlopának tartotta. Aki földet akar tőlük – valotta –, az olyan, mintha a nadrágjukat kérné el. A kérdéssel érdemben már nem kellett foglalkoznia, mert Teleki Pál kormánya mérsékelt reformmal is elhárította a társadalmi robbanást.

Miként nézett ki Európa birtokmegoszlása a Nagyatádi Szabó nevéhez kötött, valójában a kormányzat (név szerint Rubinek Gyula) által kidolgozott „földreform” időszakában? Belgiumban az 50 hektáron felüli gazdaságok száma: 0,4%; Bulgáriában az 500 hektáron felüli gazdaságok területe: 2,2%; Dániában a 240 hektáron felüli gazdaságok területe: 11,8%; Franciaországban a 300 hektáron felüli gazdaságok száma: 0,07%; Nagy-Britanniában az 1000 hektáron felüli gazdaságok területe: 2,5%; a Német Birodalomban az 1000 hektáron felüli gazdaságok területe: 1,06%; Hollandiában a 100 hektáron felüli gazdaságok területe: 1,8%; Norvégiában a 100 hektáron felüli gazdaságok területe: 0,0%; Svájcban a 70 hektáron felüli gazdaságok területe: 3,0%; Svédországban a 100 hektáron felüli gazdaságok területe: 0,9%; a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban az 50–300 hektáron felüli gazdaságok területe: 0,3%. Eközben a trianoni Magyarországon a 100 holdon felüli birtokok területe: 57%. A régi Magyarországra gondolva a húszas években Felvidéken. Erdélyben és a Délvidéken egyaránt 90-90% a kisbirtok aránya. Ugyanekkor Burgenlandban, vagyis a régi Nyugat-Magyarországon „csak” mintegy 80%

Módszertanilag természetesen lehet/ne a felsorolás kapcsán kritikai megjegyzéseket tenni, ám azok súlya eltörpül a hazai szám arcpírító voltához mérve: honunkban a nagybirtok a teljes földterület 45%-át tulajdonolta.¹

Teleki Pálban Bethlen Istvánnál lényegesen nagyobb szociális érzékenység lakozott, de az sem emelte túl – manapság ritkábban használt kifejezéssel élve – osztálykoralátain. Ellentmondásos életének fontos dokumentuma a Táj- és Népkutató Központ, amely 1938 októberében az ő rendeletére jött létre. A hangzatos

név valójában a Pázmány Péter Tudományegyetem általa vezetett Gazdaságföldrajzi, a Györffy István vezette Néprajzi és a Magyary Zoltán vezette Közigazgatás-tudományi Tanszékének együttműködését írta elő komplex kutatási céllal. Működésének 1936-ra nyúltak vissza az előzményei. A kialakítandó tiszafüredi öntözőfürt, valamint a tatai járás területén végeztek gazdaságföldrajzi, néprajzi és szociográfiai kutatásokat. Az eredményeket 1938 novemberében a Károlyi-palotában rendezett kiállításon mutatták be. Nagyon is erőteljes politikai céllal. Kovács Imre visszaemlékezése szerint a kiállítás „forradalmi tett volt. Félreértetlenül ott volt egy egész falat betöltő részletes katonai térképen kisajátítva minden ötszáz holdon felüli birtok, be volt satírozva, alatta egy polcon az összes elkobzott könyvek. [A Magyarország felfedezése sorozat könyveiről van szó – P. P.] Az én könyveim is ott voltak. A nagybirtokosok jöttek, nézték, és nem akarták elhinni: hát már itt vannak a dolgok, itt? 1938-ban, hogy az én birtokom ki van sajátítva? – mert mi azon a térképen kisajátítottunk.” Teleki Pál, amikor megnézte a kiállítást, akkor – ugyancsak Kovács Imre visszaemlékezése szerint – azt mondta: „most visszamegyek az osztályomhoz, mert a madár sem piszkít bele a saját fészkébe”, a kiállítást pedig bezáratta.

Bethlen trójai falovat építve teremtette meg az egész korszakban legyőzhetetlennek bizonyult kormánypártot. Nagyatádi Szabó Istvánnal történt „kézfogásával” szétverte a kiscgazdapártot, ezzel a parasztságot politikailag semlegesítette. Ám hogy kormánypártja az egész korszakban leválthatatlanná váljék, el kellett érnie: a „nyers” tömegek semmiképpen se uralkodhassanak. A „nyers” tömegek rémisztő erejéről 1918. november elején mezősámsondi kastélyában életre szóló leckét kapott. Életüket mentendő családjával a közeli nádasba kellett – belső cselédei elől – menekülnie. Annak esélye, hogy a munkásosztály kerül az ország élére, a forradalmak bukásával nullára zsugorodott. A történelemben ellenben nemegyszer a múlt árnyainak is van, sokszor bizony elképesztően nagy ereje. Döntően ezért – no meg a különítményeseket is figyelmeztető – még a Teleki-kormány elfogadtatta a „rendtörvényt”. Az 1921: III. tc. hatálya alatt akár halállal lehetett büntetni azt, aki a tömegek uralmát akarta volna előmozdítani. Ellenben agrárdemokratikus berendezkedésre – amely Bethlen szemében a „nyers” tömegek rémét idézte – még 1922 elején is volt alkotmányos esély. Mert kifutva az időből nem tudták megtenni, hogy a hatályosnál szűkebb választójogi törvényt alkossanak. A rendszer alaptörvénye pedig ilyen esetre azt írta elő, hogy a felnőtt lakosság 74%-ának jogot adó 1919. novemberi miniszterelnöki rendelet hatálya alatt kell honatyákat választatni.

Ha így cselekszenek, akkor a parlamentben továbbra is nagy tömegben maradnak a csizmás képviselők. Következésképp az ország egy radikális földreformot tető alá hozó agrárdemokrácia felé halad. Bethlen István szerint ez bizony – súlya okán ismételjük – „nyers”, tehát a „nemzetet” romba döntő demokráciával fenyegetett. A nemzetet azért tesszük idézőjelbe, mert az (mily' fájdalom az örök nemzet ábrándjában hívőknek) jelentős mértékben elképzelt közösség. Az elképzések tarkaságában pedig természetesen mindenkor – mint láttuk Kádár János esetében is – a hatalom birtokosai nézetének van (időlegesen, hogy a mindenkori másként gondolkodóknak legalább ez az örömük megmaradjon) a legnagyobb súlya.

A kormányfő jól ismerte a történelem természetének azon vonását, amely a joggal szemben a hatalmat preferálja. Ezért megcsináltatta a komédiát. A kor-

mányzó elnökletével összehívott alkotmányügyi bizottság alkotmányosnak mondta a kormány alkotmányellenes eljárását. Mivel a miniszterelnök államférfi volt, ezért jól látta, hogy a hatalom akkor is szilárdan a kezükben marad, ha az említett 74%-ról csupán 16-17%-kal viszik le a választásra jogosultak körét. Tehát nem 38%-kal, mintha a forradalmak előtt megalkotott Vázsonyi-féle törvény mintája szerint intézkedtek volna. A nyílt szavazás olyannyira bevált intézményét azonban vidéken vissza kellett hozni. Így a 245 képviselői helyből 199 sorsáról nyílt jellemességgel lehetett/kellett dönteni.

Ez – mondja a higgadtan mérlegelő történész – legalább annyira s fájdalom: rendszereket túlélően rongálta a hazai társadalom mentális állapotát, mint a zsidótörvények. Melyeket Bethlen helytelenített, Teleki pedig nem csupán helyeselt, hanem a második megalkotásában való részvételével tevőlegesen megcselekedett.

Bethlen ezen álláspontja rendszerének logikájából sarjadt. A képlet a következő volt. Az egyik oldalon – amelynek győzelméért első helyen a kormányfő küzdött – azok álltak, akik a dualista korszak hatalmi rendszerét, tehát a feudális eredetű nagybirtok és a döntően zsidó származásúak, vallásúak kezében lévő nagytőke uralmát akarták modernizált alakzatban visszaállítani. A másik oldalon azok kardoskodtak – és itt Gömbös Gyula volt a kapitány –, akiknek modernizált alakzatban sem kellett e „levitézlett” társaság. Helyettük a maguk uralmát akarták. Tehát a keresztény középosztály erősen liberalizmusellenes s ezzel magától értetődően összetetten antiszemita átitatottságú országglását akarták. Az előbbieket győzedelmeskedtek: 1923 nyarára Bethlennek végre sikerült Gömböst kiszorítani a kormánypartból. Rendszere – erősen aláhúzzuk – a Tisza István-i Magyarországot modernizált alakzatban és még évekig tartó intézkedések sorával restaurálta. Gondoljunk a felsőház olyatén visszaállítására, mely már az arisztokrácia örökletes jogát a meritokrácia és a korporáció elemeivel kombinálja, a szociálpolitika vívmányaira, a döntően Klebelsberg neve fémjelezte oktatás- és kultúrpolitika lépéseire.

Teleki Pál a hatalom csúcsaira, a kormányzásba majd csak 1938-tól tér vissza, hogy tragikus öngyilkosságáig végig ott maradjon. A közbülső időben döntően az egyetemi és tudományos világban élt. Természetesen ezzel a munkásságával is politizált. És közben belekeveredett a frankhamisítás kalandor akciójába. A hamis bankókat gyártók technikai segítséget a Térképészeti Intézettől kaptak, ami az ő tudta nélkül nem történhetett meg. Van magyarázat a megmagyarázhatatlanra. A külpolitikai gondolkodásnak a dualista korszakban történt – egyébként terebélyes gyökéretű – említett elhomályosulása terebélyesítette tovább a társadalom csodavárását. (Volt abból már korábban sem kevés. A Habsburgok előtt meg nem alázkodható vezérlő fejedelmünknek az erdélyi fejedelmi süveg mítoszába kellett belekapaszkodnia. És annak jegyében „mennie kellett arrafelé, hol erdélyi fejedelemségének bármi kis reménye tűnt fel a láthatáron, s ez most török háborún, tatár hordák pusztításán át, felégetett magyar falvak füstjéből látzott feléje integetni”.²⁾ A birodalom elpusztulása tényébe az egész társadalom szinte egésze nem tudott beletörődni. Maga Teleki áll annak a mozgalomnak az élén, amely a nemzetközi közvéleményt a Trianon igazságtalanságainak beláttatására ösztönözte. Volt ebben a munkában nem kevés reális elem, ám bizonyosan a komolytalan, sőt sokszor a komikus tengett túl.

Amikor majd a harmincas évek második felében a nemzetközi helyzet alapvetően átrendeződik, a Rajna-vidék 1936 márciusában történt remilitarizálásával megszűnik Franciaország európai hegemoniája, döntően a nemzetiszocialis-

ta Német-Birodalom – erős számítás motiválta – akaratából megindul az 1918 előtti magyar impérium alatti területek visszacsatolása, akkor Telekinek keserűen kell tapasztalnia: az ő vetésének is megvolt a szerepe abban, hogy csapdába került. Abba a csapdába, ahol a hazai társadalom lett külpolitikájának a honi gátja. Persze külföldi gát is bőven akadt. Hiszen a külpolitika alapfeladata mindenkor az ország önállóságának védelmezése. Vagyis nem a revízió körültekintés nélküli követelése. Melyből következően még a mai hazai közvélemény túlnyomó hányada sem látja, hogy a megnövekedett haza miért tapadt a bukásig Németországhoz. Vannak, akik a *fasiszta nép* hamis szlogenjét ismételtetik, mások az *egyedül vagyunk* hasonlóan hamis világa fogságában keseregnek. Van abban valami tragikomikus, hogy ezen merőben különböző égtájak egymásra vicsorgó lakói abban a hamis tudatban találkoznak, hogy képtelen megérteni: a történelemben nincsen ingyen ebéd. Mindenért fizetni kell. A Német Birodalom bukása elkerülhetetlenné tette: ismét be kellett rendezkedni az 1937. december 31. előtti ketrechen.

Fő vonalunkra visszatérve: a *nemzetnevelő* közben is működött. Ahol a példaadásnak a kimondott szavakkal azonos volt a súlya. Természetesen a főcserkészt említjük, aki éppen nem robusztus szervezettel, hanem sokkal inkább megmaradt veséje gyenge működésének napi teendőit is fegyelmezetten viselve szervezett, táborozott, menetelt. Azzal a demokratikus beállítottsággal, amely – mondjuk – Bethlen István számára elképzelhetetlen volt. Igen, demokratikus. Mert a demokrácia fogalma is összetetten terebélyes. Teleki politikai értelemben nem, társadalmi értelmében kifejezetten demokratikus, a lenn lévők nélkülözését mélyen átérző, azzal szolidáris lélek volt.

1936 elején elhunyt a Magyar Tudományos Akadémia több mint három évtizeden át volt elnöke, Berzeviczy Albert. Csak a kezét kellett volna Telekinek kinyújtania, s tudományos pályája betetőzéseképpen megválasztják a testület elnökének. (Tudósi súlyát külföldön is ismerték, méltányolták. A Horthy-Magyarország iránt aligha kedvező beállítottságú Nemzetek Szövetsége felkérésére a húszas évek derekán szava volt az ún. moszuli kérdésben. És ő Törökország és Irak területi vitájában tudósi alaposággal foglalt állást.) Nem ült be az MTA elnöki székébe, inkább az Országos Közoktatási Tanács elnökségét választotta. „Az Akadémián – mondotta egyik bizalmasának, Fodor Ferencnek – öreg kiforrott tudós urakkal lenne dolgom, akik járják a maguk jól kiépített, biztos útjait. Azok méretvastagságú tölgyfák, minden vihart állanak, hajlítani már nem lehet őket.” A másik testület vezetését ellenben elvállalta, mert annak népe „a magyar ifjúság. Fiatal csemeték. Hajlíthatók, formálhatók, ezek tulajdonképpen még nincsenek is, majdnem senkik és semmik, de minden lehet belőlük.”

A gondolkodó, a nemzetnevelő jól tudta, hogy a fejlettebb országoktól kell is, szükséges is tanulnunk. Ez a fejlődés ésszerű útja. Ám nem mindegy, hogy miképpen. „Ha átveszünk, ne majmoljunk, hanem szívjunk fel. Az idegeneknek magunknak mutassuk, nem az ő rossz kópiájukat” – figyelmeztetett. Sokat foglalkozott azzal, hogy a civilizációs fejlődés nemcsak áldás, hanem egyben olyan veszedelmeket is érlel, amelyeket lehetőleg el kell kerülni. „A civilizáció, a mozi, a napilapok és a sok minden, amit ma gépfegyvertűzként szórunk az emberekre, szétépi, szétforgácsolja a csöndben élő ember nyugodt józanságát.” Nyilvánvaló, hogy ma, amikor mindent elönt a média világa, abban gátlástalan megmondó emberek hidegvérrel öntik ránk a hamis hírek garmadáját, még inkább időszerűen ezek az intelmek.

Amikor rövid időre 1921-ben ideiglenesen a külügyminiszteri teendőket is ellátja, akkor levélben fogalmazza meg a szolgálattal szembeni elvárásait. Sok minden akkor még nem volt, nem lehetett szabályozva. Ilyen esetekre úgy rendelkezett, hogy „a volt közös külügyi szolgálatban bevált és jónak bizonyult rendelkezések a magyar külügyi szolgálatban is meghonosítottassanak”. Felhívja a figyelmet „a fiatalabb tisztviselők kötelesség- és felelősségérzetének minél gondosabb ápolására”. Ma sem ritkán fecsegő nemzet vagyunk. Ő a hivatalos titkok legszigorúbb megőrzését sulykolta. Elvárta, hogy a külföldön dolgozó tisztviselők „ismereteik körét állandóan kibővítsék”, a közgazdasági kérdésekben az ország javát szolgáló ismeretekre tegyenek szert. A szolgálat érdekét „semmi nemű személyes érdek vagy társadalmi kötelezettség nem szoríthatja háttérbe. [...] A külföldi fővárosok hivatalos és társadalmi köreivel való érintkezésben diplomatainkat a szerénységgel párosuló öntudat jellemezze.”

Gróf Teleki Pál történelmünk sokat idézett személyisége, munkássága körül mégis messze nincs egyetértés. Élesen körvonalazódott ez a kilencvenes években személyére kihegyezett szoborháborúban. Annak ellenére nem került őt mintázó szobor volt munkahelye, a Sándor-palota elé³, hogy a helyeslők között ott volt – amíg el nem múlt – Göncz Árpád, az akkori köztársasági elnök is. Sokan a 20. századi magyar história egyik legnagyobb személyiségét tisztelik benne, nem kevesen ellenben messze nem tudnak ezzel az állásponttal azonosulni, s főleg az öncsonkító numerus clausus, majd a második zsidótörvény megszületésében vitt szerepét kárhoztatják. A vita mélyén valójában a magyar társadalomfejlődés sajátosságai rejlenek. Sokáig várhatjuk, amíg ezeket majd egy harmonikusabb magyar jövő elsimítja. Ma még bevett gyakorlat az olyan jelzők, mint „fasiszta”, „kommunista”, „antiszemita”, „baloldali”, „jobboldali” és hasonlóak szitok-, átokszóként való használata. Pedig írástudó embereknek nem csupán lehetősége, kimondottan kötelessége (lenne) az ezen és hasonló jelzők pontos útjelzőként történő használata.

A cinkos összjátékot, amellyel az antiszemiták és filozsemiták nemzetünkön élőködő pozíciójukat gyarapítják, történetileg pontos láttatással gyengíteni lehet/ne. Ennek jegyében ismét és ismét rá kell/ene mutatni a *Húszadik Század* című folyóiratban 1917-ben Jászi Oszkár inspirálta vita jelentős hozamára, anyaga alapos tanulmányozása hasznára. Az alapigazságra: míg egyfelől a rendszert stabilizáló fináncctőke döntő mértékben zsidó kézben volt, addig a zsidóság túlnyomó többsége közepén sem helyezkedett el. Kemény kizsákmányoltja a korabeli tőkés rendnek. Következően teljesen pontosan beszéltünk fentebb a keresztény középosztály antiszemitizmusa összetett voltáról. Hiszen ha annak tagjai gyakorta becsmérő ellenszenvvel övezték is a zsidó származású, vallású szegény magyar állampolgárokat, az messze nem okozott olyan társadalmi feszültséget, mint a tehetős zsidósággal történő egzisztenciális ütközése.

Felesleges azon keseregni, hogy nem csupán honunkban, hanem világszerte leértékelődött az értelmiség társadalmi súlya. Bölcsebben tesszük, ha gondolkodunk, megvizsgáljuk saját beidegzettségeinket, igyekszünk avitt nézeteinken túllépni. Sokat segíthet ebben a másik oldal álláspontjának, részgazságainak mérlegelése, ha kell, elfogadása.

Az együttes láttatás személyes példaadásával lehet/ne és kell/ene kisebbiteni az anomáliát. Azt az anomáliát, hogy az egyik oldal minden bajt és bánatot Trianonból vezet le, míg a másik oldal magától a szótól is kellemetlenül érzi magát,

s minden kapcsán 1944 poklát, abban a magyar társadalom szerepét kárhozzatja. Az együttes láttatásnak természetesen történetileg pontosnak kell lennie. Ahhoz pedig mindent egyben kell/ene látni, ami egybetartozik. Egyben kell/ene látni, hogy míg Adolf Hitler birodalma szörnyű 12 esztendeje objektíve megszülte az önálló Izraelt,⁴ addig a Szent István-i birodalom örökre eltűnt a történelem süllyesztőjében. A kontrasztot még élesebbé teszi, hogy míg Izrael már jó ideje érdekeit gazdaságilag, politikailag, katonailag félelmetes erővel képviseli, addig a mi megmaradt csonka honunknak arra sem volt és mai összehasonlíthatatlanul jobb helyzetében sincs ereje, hogy az utódállamokat rászorítsa demokratikus alapkötelezettségükre: társnemzetnek vegyék a náluk lakó kisebbségeket. Így a magyarságot is. Az 1990-es nagy fordulat sokat könnyített a diaszpórák sorsán, az anyaországok sokat lendíthetnek sorsukon. Ám a lényegben nincs változás, Brüsszelnek pedig sem kedve, sem ereje nincs arra, hogy e régió tájain is az európai normák érvényesüljenek.

A kontrasztot a múlt valósága is vastagítja. Volt egyszer egy oly erős Habsburg Birodalom (1867-től Osztrák–Magyar Monarchia), benne magyar állam és társadalom, hogy az itt hazára leltek, randa pogromok elől e területekre menekültek annyira hálásak voltak befogadásukért, hogy a lehető legteljesebb mértékben nem csupán az itteniekhez, nálunk a magyarsághoz, hanem az avított viszonyokhoz is hozzáidomultak. Pedig nem stabilizálni, hanem változtatni, modernizálni kellett volna. A zsidóságnak az a része pedig, amely radikális modernizációt sürgetett, sorsosainál sokszor legalább akkora ellenállásba ütközött, mint amit a tősgyökeres régióbeliek rendies mentalitásúaitól elviseltek. Gondoljunk csak minálunk Vázsonyi Vilmos és Jászi Oszkár egymás iránti kölcsönös utálkozására.

Mindezt mérlegelve másként kerül a latra Teleki antiszemitizmusa, a második zsidótörvény tető alá hozásában vitt szerepe. Aki pedig azt mondja, nem lehet tudni, hogy mikét viselkedett volna gróf Teleki Pál a vészorszakban, az – foglalkozott bár éveken át az ő élete tényeinek búvárlásával – sem a történelem kegyetlen természetéből, sem az ő mély humanizmusából semmi sem értett meg. Az ilyen és az ilyenek oly messze vannak Illyés Gyula, Vas István és más jeles költők Telekivel szemben is megmutatkozott (alább bemutatandó) empátiájától, mint az a bizonyos Makó nevű vitéz Jeruzsálemtől, amikor bár már régen a szentföld felszabadításáért kellett volna véreznie, még mindig csak a honi rököket taposta...

Történetírásunk fő vonala helyesen rögzítette a tény: Teleki Pál öngyilkossága külföldön mélyebb hatást gyakorolt a politika intézőire, mint a hazaiakra. „Hullarablók lettünk, a legpocsekább nemzet” – írta a kormányzóhoz intézett búcsúlevelében. A korrekcióban itt is segít a nagy időtáv. Jugoszlávia győztesek alkotta kreációja rövidke epizódnak bizonyult a történelem időtlen tengerében. Az elképzelt jugoszláv nemzet valójában soha nem lett valósággá, azt a vaskézrel kormányzó Joszip Bróz Titónak sem sikerült megalkotnia. Szóval se hullarablók nem lettünk, se a legpocsekább nemzet minősítés nem illik ránk. Mind ezt összeomlott idegzete íratta vele.

Teleki Pál nagyságát még inkább aláhúzza a tény, hogy nagyon gyenge idegzettel megverve is nagyot alkotott. Egyik depressziós hangulatában, 1929. január 8-án így végrendelkezett. „Temetésem a legegyszerűbben, titokban, reggel hét órakor történjék. Azon a papon kívül csak Te végy részt. A Távirati Iroda útján közlendő, hogy koszorút senki ne küldjön és a temetésre senki ne jöjjön el. A cserkészek és az egyetemi ifjak röviden értesítendő, hogy maradjanak otthon.

Az egyetem értesítendő, hogy nem onnan temetnek. A professzorok is maradjanak otthon. Vigyenek ki mielőbb a halottasházba, hogy itthon ne zavarjak. Gyászjelentés nem nyomtatandó. Síromra sem most, sem később emléket ne tegyenek. A szokványos temetési gondoskodáson kívül másról ne gondoskodjanak. Barátságodat még egyszer szívből köszönöm.”

A végredeletnek személyi titkára, Incze Péter volt a címzettje, aki azt csak a halál beállta után, 1941. április 3-án bonthatta fel. Depresszív mélypontjairól élete során akarateroje, tennivágyása hamar kiragadta. Utolsó éjszakája messze nem csupán az övé volt, a revolver csövét szeretett nemzetéért emelte homlokáéhoz. A historikus higgadtan „csupán” azt jegyzi le, hogy az akkori helyzet olyan ellentmondást hozott össze, amelyből vértenger nélkül nem lehetett kigázolni. Nagy-Britannia szemernyi megértést sem mutathatott azzal a Magyarországgal szemben, amely az őt létében veszélyeztető Németország oldalán masírozott be a Délvidékre. Mert ha nem teszi, akkor az ottani, akkortájt még félmillió magyarorságot a szerb impérium csizmája helyett a horogkeresztes csizma taposta volna.

De voltak itthon is, akik megértették, mi történt. A verset faragók. Akik javánál sokszor több a lényeg megfogalmazó empátia, mint a források és lábjegyzetek tömkelegében a lényeg szem elől vesztő vagy azt csak töredékesen visszaadó történelmi munkákban. Illyés Gyula *Áldozat* című költeményében példának tekinti őt, aki vért szomjazó isteneknek a népe helyett a magát adta oda. Aki „nem összeroppant, de fölmagosult”. És szorongva kérde Déva várának gondolt hazáját: „Elég e vér, hogy megkösse” falát? Tudjuk, nem volt elég. De „nemzetét ma az emeli fel, ki súlyával lerogy”. És bár „jobbra-balra nem lel már utat”, mégis példát adott: „fölfelé futva példát így mutat”.⁵

A költőkoszorúból⁶ idézzük még ide Vas Istvánnak másfél évtizeddel későbbi verse néhány sorát. Költeményét külön nyomatékosítja, hogy származása okán éppen abban a kérdésben volt érintett, mellyel Teleki felett oly könnyedén, oly történetietlenül törnek pálcát egyes történészek. „Amikor elcsattant a revolvere / Egész Magyarország elbukott vele.[...] A csőcselék-urak között / Nagyúr volt, gróf volt, nemcsak rangra / Ő úgy szólt, hogy elhallgatott / [...]Csak ő tudta, hogy / jobb elnyúlni holtan/Ha nem akar úr lenni a pokolban. [...]”

Sokszor lehet hallani, hogy miért az öngyilkosságot választotta, miért nem állt az ellenállás élére. Akik ezt kérdik, azok úgy ítélnék, hogy közben eszük ágában sincs a pisztolycső elé magukat képzelni. Fel nem fogják a választott halál irgalmatlanul nagy súlyát.

Példáját négy esztendővel később Bajcsy-Zsilinszky Endre, majd 1956 elemi erejű népfelkelése és szabadságharca után Nagy Imre követte...⁷

■ JEGYZETEK

1. Dr. Dénes István: *Miért pusztul Magyarország?* A szerző kiadása, Bp., 1925. 10–11. és 123.
2. Szekfű Gyula: *A száműzött Rákóczi*. MTA, Bp., 1913. 68.
3. Ma a köztársasági elnök hivatala
4. Sebastian Haffner (1907–1999, eredeti neve Raimund Pretzer) újságíró először 1978-ban a Fischer Taschenbuch Verlagenál publikált, majd ezen kiadásban máig 33 (!) utányomást megélt *Anmerkungen zu Hitler* c. munkájában részletesen boncolgatja, hogy mi mindent ért el Adolf Hitler – természetesen akarata ellenére.
5. Köszönettel tartozom Földes György barátomnak, aki felhívta figyelmem erre a költeményre.
6. A gödöllői Teleki Pál Társaság honlapján bárki meglelheti.
7. A dolgozat Tilkovszky Loránt, Romsics Ignác, Ablonczy Balázs, Sebastian Haffner és a szerző tárgyba vágó kutatásai, írásai eredményeire épül.

